HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMLERİNDE SMYRNA'DA METER KÜLTÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION OF THE CULT OF METER IN HELLENISTIC AND ROMAN SMYRNA

Makale Bilgisi | **Article Info**

Başvuru: 29 Eylül 2020 | Received: September 29, 2020
Hakem Değerlendirmesi: 21 Ekim 2020 | Peer Review: October 21, 2020
Kabul: 01 Aralık 2020 | Accepted: December 01, 2020

DOI : 10.22520/tubaar2020.27.013

Gözde ŞAKAR *

ÖZET

MÖ 4. yüzyılın sonunda Bayraklı'daki eski yerinden Pagos (bugünkü Kadifekale) eteklerine taşınan antik Smyrna'da Meter kültü Hellenistik ve Roma Dönemleri boyunca kentin en önemli kültlerinden biri olmuştur. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler Meter'in kentte politik rolü olan bir tanrısal varlık olduğunu göstermektedir. Tanrıçanın tapınağı Metroon'dan pek çok antik kaynakta bahsedilmekte ise de bu yapı henüz arkeolojik olarak tespit edilememiştir. Bu tapınak dışında kentte Meter kültüne ait olması muhtemel bir doğa kutsal alanı ile ilgili izler de yakın dönemde keşfedilmiştir. Bu çalışma yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular üzerinden tanrıçanın kentteki kültü ile ilgili genel bir çerçeve çizmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Smyrna, Ionia, Meter, Kült, Metroon

* Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
e-posta: gozde.sakar@cbu.edu.tr ORCID: 0000-0001-8916-2185

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.013

ABSTRACT

During the Hellenistic and Roman periods, the cult of Meter was one of the most important cults in Smyrna, which was moved from its former location at Bayraklı to the foothills of Pagos (now Kadifekale) at the end of the 4th century BC. Written sources and archaeological data show that Meter is a deity with a political role in the city. The temple of the goddess, "the Metroon," is mentioned in many ancient sources, but this structure has not yet been identified archaeologically. Apart from this temple, traces of an open-air sanctuary that could belong to the cult of Meter in the city have also been discovered recently. This study aims to present a general framework of the cult of the goddess in the city through written sources and archaeological discoveries.

Keywords: Smyrna, Ionia, Meter, Cult, Metrôon

GİRİŞ[1]

MÖ 4. yüzyılın sonlarında Bayraklı'daki eski yerinden Pagos (Kadifekale) eteklerine taşınan ve bugün modern İzmir kent merkezinin kapladığı alanda yeniden kurulan antik Smyrna'nın, Batı Anadolu'daki pek çok kent gibi Meter kültüne ev sahipliği yaptığı tarihsel, epigrafik ve arkeolojik veriler üzerinden bilinmektedir. Ancak antik kentin çoğunlukla modern yerleşim dokusu altında kalmış olması, kent ile ilgili pek çok konuda olduğu gibi Meter kültü ile ilgili verilere ulaşılmasını da zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte yazılı kaynaklar ve mevcut arkeolojik bulgular detaylı bir şekilde incelendiğinde, kentteki Meter kültüne ait bazı fikirler edinmek mümkün olmaktadır. Bu çalışmada; antik kaynaklar, epigrafik veriler, sikkeler ve arkeolojik bulgular ışığında Meter kültünün antik Smyrna'daki yeri ve öneminin ana hatları ile ortaya konması amaçlanmaktadır.

EPİGRAFİK VERİLER VE ANTİK KAYNAKLAR

Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Smyrna'da Meter kültünün varlığına ilişkin en erken yazılı kaynak MÖ 245-243 yıllarına tarihlenen, Smyrna ile Magnesia ad Sipylum kentleri arasında imzalanan *sympoliteia* anlaşmasıdır[2]. Bu anlaşmada Magnesia ad Sipylum'dan bazı resmi belgeler getirecek olan görevlilerin, Smyrna'daki Metroon'da "yeni yakılmış kurban etleri" eşliğinde görevlerini dürüst bir şekilde yerine getirdiklerine dair ant içmeleri öngörülmüştür[3]. Bunun yanında yazıtta hem Magnesialı hem de Smyrnalıların vatandaşlık yeminine şahitlik eden koruyucu ve gözetici tanrısal varlıklar arasında tanrıça, *Meter Sipylene* yani Sipyloslu Ana olarak anılmaktadır[4]. Bu yazıt, Meter kültü ve Metroon'un Smyrna'da, kentin Pagos eteklerinde yeniden kuruluşundan hemen sonra, en geç MÖ 3. yüzyılın ortalarından itibaren mevcut olduğunu kanıtlar.

MS geç 1. erken 2. yüzyıla tarihlenen bir onurlandırma yazıtında tanrıça *Meter Theon Sipylene* yani Tanrıların Sipyloslu Anası olarak anılmaktadır[5]. Bu ad ayrıca Roma İmparatorluk Dönemi'nde mezarların tahrip edilmesi ya da yeniden kullanımı halinde ceza ödenecek adres olarak tanrıçanın gösterildiği mezar yazıtlarında da kullanılmıştır[6]. Yine aynı içeriğe sahip bir mezar yazıtında tanrıça *Thea Sipylene* yani Sipyloslu Tanrıça olarak adlandırılmaktadır[7].

Meter'e sunulan bir adak objesi olduğu anlaşılan, yalnızca alt kısmı korunmuş, Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen giyimli bir kadın heykelciğinin kaidesi üzerinde tanrıçadan yalnızca *Meter Theon* yani "Tanrıların Anası" olarak bahsedilir[8]. MS 1.-2. yüzyıllara tarihlenen ve Pagos'ta bulunduğu öne sürülen başka bir heykel kaidesindeki yazıtta ise tanrıça bu kez *Meter Smyrnaike* yani Smyrnalı Ana olarak adlandırılmıştır[9].

Smyrna yazıtlarında Meter için en çok kullanılan epithetin "Sipylene" yani "Sipyloslu" olduğu görülmektedir. Hellen dünyasında pek çok farklı merkezde tanrıçaya, "Meter" yani "Ana" kelimesine tanrıçanın tapım gördüğü yerin adı, çoğunlukla da söz konusu tapım yerinin üzerinde bulunduğu dağın adı eklenerek seslenildiği bilinmektedir[10]. Sipylos yani günümüzde Spil Dağı olarak bilinen dağlık kütle, İzmir körfezinin kuzey doğusunda yer almakta olup denize dik bir şekilde iç bölgelere doğru uzanmaktadır. Sipylos Dağı'nın kuzeydoğu yamaçlarında, adından da anlaşılacağı gibi doğrudan bu dağın üzerinde kurulmuş olan Magnesia ad Sipylum kenti (modern Manisa) yer alır. Sipylos Dağı'ndaki Meter inancı, Smyrna'nın dışında doğal olarak bu kent için de en önemli kültlerden biri olup[11] yukarıda bahsedilen iki kent arasındaki *sympoliteia* antlaşması metninde Meter Sipylene'nin, hem Magnesialı hem de Smyrnalıların vatandaşlık yeminine şahitlik eden koruyucu ve gözetici tanrısal varlıkların arasında sayılması, bu kültün her iki kent için de önemli olduğunu kanıtlamaktadır. Meter Sipylene'nin, doğrudan bu dağın yamaçlarında kurulmuş bir kent olan Magnesia ad Sipylum'un en güçlü tanrısal varlıklarından biri olması şaşırtıcı değildir. Sipylos Dağı'na nispeten daha uzak bir konumda yer alan Hellenistik ve Roma Dönemleri Smyrnası'nda tanrıçanın çoğunlukla bu epithet ile anılması ise kentteki

---

1 Smyrna Antik Kenti kazılarında ortaya çıkarılan, konu ile ilgili arkeolojik malzeme üzerinde çalışmama izin veren, desteğini her zaman hissettiğim Doç. Dr. Akın Ersoy'a ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen Smyrna Antik Kenti kazı ekibine teşekkürlerimi sunarım.

2 Petzl 1987: 1-13, *No: 573.*

3 Petzl 1987: 6, *No: 573/*48-50; Cadoux 1938: 121.

4 Petzl 1987: 6-7, *No: 573/*60-62 ve 70-72. Tekoğlu-Ersoy, yay. hazırlanıyor: "Smyrna'da Kadın" başlıklı yayına hazırlamakta oldukları çalışmada yer alan, Meter kültü yazıtları ile ilgili bilgileri benimle paylaştıkları için Prof. Dr. Recai Tekoğlu ve Doç. Dr. Akın Ersoy'a teşekkürlerimi sunuyorum.

5 Petzl 1987: 130-131, *No: 641/*1.

6 Tekoğlu-Ersoy, yay. hazırlanıyor. Ayrıca bkz. Petzl 1982: 90-91, *No: 227;* 94-95, *No: 232,* 96-97, *No: 235,* 101, *No: 239;* 104-105, *No: 244;* 108-109, *No: 248;* 111-112, *No: 253;* 113, *No: 255; 114-115, No: 258;* 115-116, *No: 260,* 122-123, *No: 272;* 124, *No: 277.*

7 Tekoğlu-Ersoy, yay. hazırlanıyor; Petzl 1982: 121, *No: 269.*

8 Tekoğlu-Ersoy, yay. hazırlanıyor; Petzl 1987: 247, *No: 744,* Taf. 23.

9 Tekoğlu-Ersoy, yay. hazırlanıyor; Petzl 1987: 246-247, *No: 743.*

10 Roller 2004: 197.

11 Şahin 2012: 216-217, Şekil 3: Magnesia ad Sipylum kentinde tanrıça, Meter Sipylene'nin dışında *Meter Plastane* olarak da adlandırılmaktadır. MS 2. yüzyılda Pausanias Tantalos ve Pelops'tan bahsederken (Peri. Hell. 5.13.7) "…Sipylus Dağı'nın doruk noktasında Plastene'nin kutsal alanının ötesinde Pelops'un Anıtı'nın" bulunduğunu belirtir: Akar-Tanrıver 2017: 69. *Plastene* epitheti bugünkü bilgilerimize göre Smyrna'da kullanılmamıştır.

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.013

Meter kültünün Sipylos'taki kült ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

Smyrna kentinin erken dönem kuruluş mitoslarında Sipylos Dağı önemli bir öğe olarak karşımıza çıkar. MS 2. yüzyılın ikinci yarısında Smyrna'da yaşamış olan hatip Aelius Aristeides, söylevlerinde kentin erken kuruluş efsanesinden ve Sipylos'tan sıklıkla bahsetmiştir. Aristeides I. Smyrna Söylevi'nde kentin kuruluş efsanesini şu şekilde aktarmaktadır: "*En eski kent Sipylus'ta, tanrıların oturduğu ve Kuretlerin Zeus'un annesi için dans ettikleri söylenen yerde kurulmuştur. Başından beri tanrılar burayı çok severdi, öyle ki şairler, tanrılar ve kahramanların birlikte ziyafet çekmek istediklerinde buraya geldiklerini söylerler. Nympheler şimdi bu kenti almışlardır, şu anda su altında, bir gölün içerisine batmış durumda olduğu söylenir. Daha sonra Sipylus'un eteğinde ikinci bir kent kurulmuştur, (...), bu kent eski kent ile şimdiki kent arasındadır ve şimdiki ile karşılaştırıldığında eski sayılır*[12]*."* II. Smyrna söylevinde ise "*daha önce (...) beni eski efsanelerden bahsederken duymuştunuz: Zeus'un doğuşu, Kuretlerin dansı, ilk kentin Sipylus üzerinde Pelops tarafından kuruluşu, (...)*[13]*"* ifadelerini kullandığı görülmektedir[14].

Aristeides'ten önce pek çok antik yazar Zeus'un oğlu efsanevi Tantalos'tan ve onun Sipylos üzerinde yer alan ancak bir deprem ile batan ve bir gölün suları altında kalan kentinden söz etmiştir ancak Tantalos'un batan kentinin Smyrna ile ilişkisi genellikle kurulmamıştır[15]. Smyrna ile Tantalos ilişkisinden ilk bahseden kişi MS 1. yüzyılda yaşamış olan Tacitus'tur. Tacitus "*Smyrnalıların Roma Senatosu'nun önünde kentin kurucuları arasında Amazonlar ve Theseus ile birlikte Tantalos'u da saydıklarını*" bildirmektedir[16]. Aristeides I. Smyrna söylevinde, yukarıda da belirtildiği gibi Tantalos'un ismini anmadan Sipylos'ta bulunan ilk Smyrna'nın "*şu anda su altında bir göl içine batmış durumda olduğunu"* belirtir[17]. II. Smyrna söylevinde ise Smyrna'nın kurucuları arasında Tantalos'un oğlu Pelops ve Theseus'u sayar[18]. Aristeides'in kentin kuruluşu ile ilgili ifadelerindeki bir başka dikkat çekici nokta, ilk kentin "*Sipylos'ta, tanrıların oturduğu ve Kuretlerin Zeus'un annesi için dans ettikleri yerde*" kurulduğunu belirtmesidir. Bu ifadeler Sipylos'daki Meter kültüne işaret ediyor olmalıdır. Bununla birlikte I. Söylevde, "*Daha sonra Sipylos'un eteğinde ikinci bir kent kurulmuştur, (...), bu kent eski kent ile şimdiki kent arasındadır ve şimdiki ile karşılaştırıldığında eski sayılır*" derken Sipylos'un batı kütlesi olan, bugün daha çok Yamanlar Dağı adı ile bilinen dağın deniz ile buluştuğu bir tepe üzerinde kurulmuş olan ve bugün Bayraklı Höyüğü olarak da bilinen *Palaia* (Eski) *Smyrna'dan* bahsettiği açıktır[19].

Tüm bu veriler göz önüne alındığında Smyrna'da Meter Sipylene, Meter Theon, Meter Theon Sipylene, Thea Sipylene adları ile anılmakta olan tanrıçanın ve kültünün, Aristeides'in dile getirdiği ilk kentin kuruluş efsaneleri içersisinde bahsedilen Sipylos'taki Meter kültü ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Yine Aristeides'in ifadelerinden Sipyloslu tanrıçanın en azından Roma Dönemi'nde "Zeus'un annesi" olarak da tanımlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

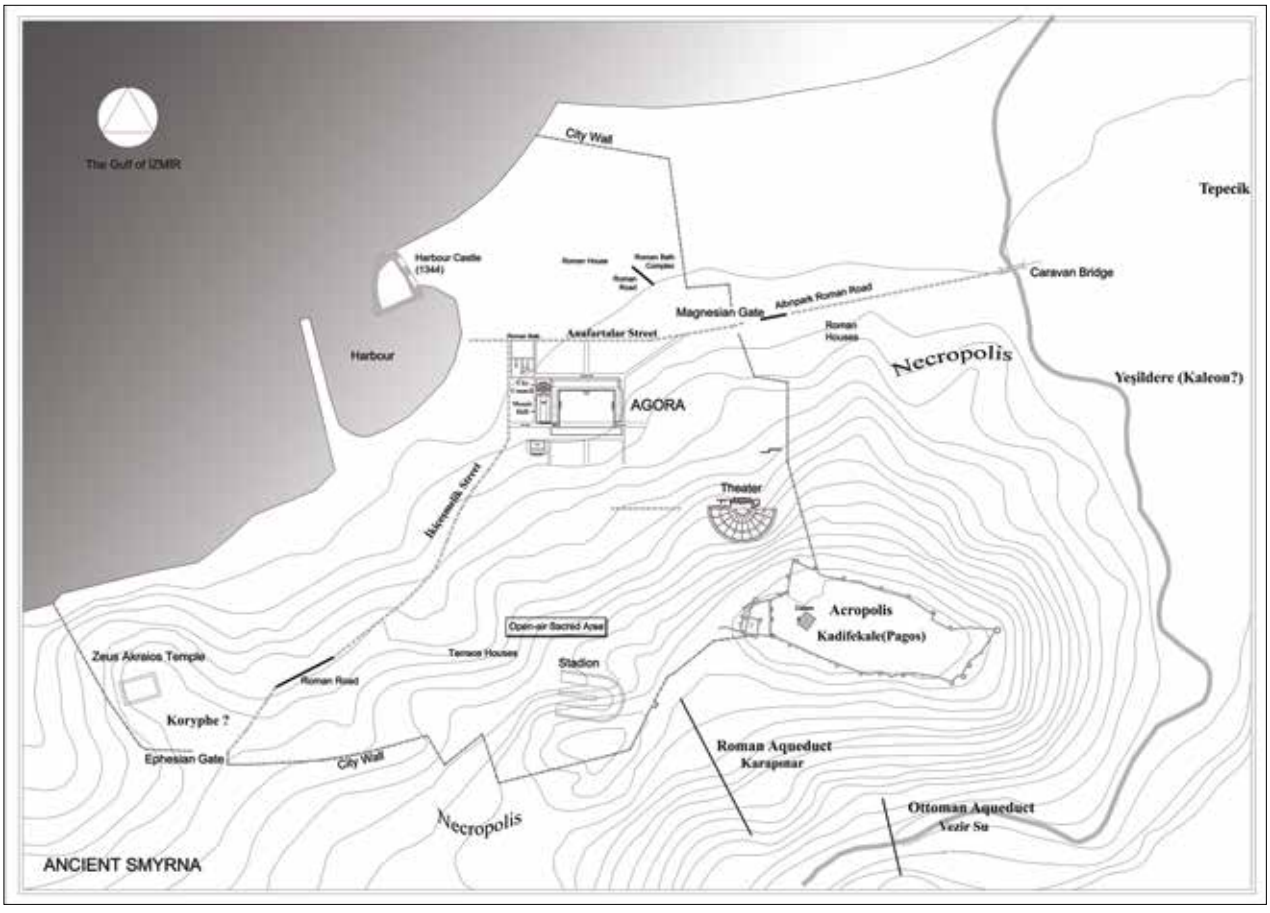
Bilinen Smyrna yazıtlarından yalnızca birinde tanrıça "*Meter Smyrnaike"* yani Smyrnalı Ana olarak anılır. L.E. Roller, Roma Dönemi'nde Meter'in tapım gördüğü yere göre aldığı epithetlerin çoğaldığını, özellikle milattan sonra ilk iki yüzyılda daha önceki yer adı ile bağlantılı epithetlere Batı ve Orta Anadolu'da yenilerinin eklendiğini belirtmektedir[20]. Meter Smyrnaike adının, Roller'in bahsettiği bu furya ile ortaya çıkan, Smyrna'da Roma Dönemi'nde Meter'e verilmiş yeni bir epithet olması muhtemeldir. Farklı bir epithet ile anılmış olmasına rağmen "Meter Smyrnaike", Smyrna'da Hellenistik Dönem'den itibaren varlığı bilinen Meter kültünü tanımlıyor olmalıdır.

Farklı antik kaynaklarda "Metroon" ile ilgili bazı bilgilere de ulaşılmaktadır. Bugün yeri arkeolojik olarak henüz saptanamamış olan bu yapı ile ilgili antik kaynakların sağladıkları bilgiler, yapının muhtemel lokalizasyonu ayrıca kentte bu yapı dışındaki Meter kültü ile ilişkili olması muhtemel alanlar aşağıda tartışılmıştır.

"METROON" VE DİĞER KUTSAL ALANLAR

Yukarıda bahsedilen MÖ 3. yüzyılın ortalarına tarihlenen *sympoliteia* anlaşması dışında Smyrna'da bulunan Metroon ile ilgili en erken yazılı kaynak Strabon'dur. Strabon MÖ 1. yüzyılın sonunda Geographika adlı eserinde Smyrna'dan bahsederken şu ifadeleri kullanır: "*Kentin bir parçası tepededir ve surla çevrilidir, fakat büyük kısmı ovada, limanın, Metroon'un ve gymnaisonun yakınındadır*[21]*."* Strabon'un bu ifadesinden Metroon olarak adlandırılan tapınağın MÖ 1. yüzyılda kentin ovada kurulmuş olan kısmında yer alan belirgin yapılarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kentin "tepede

[12] Arist., XVII, 3-4.
[13] Arist., XXI, 3 ve Cadoux 1938: 67.
[14] Aristeides, I. ve II. Smyrna söylevleri dışında bir söylevinde daha Sipylos'a ve ilk kente kısaca değinmektedir:Arist, XVIII/2, 8.
[15] Doğer 2006: 54-55.
[16] Doğer 2006: 54.
[17] Arist., XVII, 3-4.
[18] Arist., XXI, 3-4
[19] Antik kaynaklarda *Palaia* (Eski) *Smyrna'*nın yeri ile ilgili olarak bkz. Akar-Tanrıver 2017: 69-70.
[20] Roller 2004: 314.
[21] Strabon, Geog. XIV, I, 37.

Şekil 1: Smyrna Antik Kenti Planı (Smyrna Kazısı Arşivi) / *Plan of the ancient city of Smyrna (Smyrna Excavations Archive)*

surla çevrili" olan kısmının Pagos'taki akropolis olduğu düşünüldüğünde Strabon'un "ovada" olarak tanımladığı kısmın Pagos'tan denize doğru yelpaze şeklinde açılan ve bugün Agora'nın da yer aldığı düzlükler olduğu anlaşılmaktadır. (Şek. 1)

Smyrna'daki Meter kutsal alanına atıf yapan bir başka antik yazar ise Plinius'tur. Plinius *Naturalis Historia* adlı eserinde "*Homeros'un da övdüğü Pramnos şarabı da eski şöhretini korumaktadır: bu şarap [şarabın yapıldığı üzümler], Smyrna territoriumu içerisinde Meter kutsal alanı yakınlarında yetiştirilir*[22]." demektedir.

Aelius Aristeides, Antik Smyrna'daki pek çok yapı gibi Metroon ile ilgili de bazı bilgiler aktarmaktadır. Aristeides I. Smyrna Söylevi'nde Metroon'dan şu şekilde bahsetmiştir: "*Akropolis'ten indiğinizde kentin doğu kısmına ve adını tapınaklardan alan yola gelinir, sonra tekrar bir tapınağa, kentin adandığı tanrıçaya ait olan tapınakların en güzeline varılır*[23]*."*

Aristeides'in bu tarifi araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Aristeides'in "Akropolis'ten inildiğinde ulaşılan kentin doğu kısmı" olarak belirttiği konum, çoğunlukla antik kent merkezinden uzakta aranmış, Metroon 19. ve 20. yüzyıl araştırmacıları tarafından daha çok Tepecik civarına ya da Yeşildere Vadisi-Kızılçullu hattına yerleştirilmiştir. (Şek. 1) Yunan teolog ve araştırmacı C. Oikonomos, 19. yüzyılın başlarında Smyrna ile ilgili Yunanca yayınladığı ve B. Slaars tarafından Fransızca'ya çevrilen çalışmasında, tapınağı kentin "yukarıdaki mahallelerine" konumlandırmış ancak metnin çevirisini yapan Slaars bu kısma düştüğü notta Oikonomos'un bu fikrine katılmadığını, Strabon'un anlatımından Metroon'un ovada, düzlükte bulunduğunun açık olduğunu belirtmiştir. Slaars ayrıca Plinius'un Pramnos şarabı üzümlerinin yetiştiği yer ile ilgili bahsinden de yola çıkarak tapınağın "böyle bir bağın olması muhtemel bir alanda, Kervan Köprüsü Çayı'nın [Yeşildere] diğer kıyısında yer alması gerektiğini" söyler ve "1848 yılında bu alanda kazılar yapıldığını ve burada ortaya çıkarılan yapı kalıntılarının bu durumu kanıtladığını" öne sürer[24]. İskoç arkeolog ve tarihçi W.M. Calder, 1906 yılında yayınladığı, Aristeides'in anlatımlarından yola çıkarak Smyrna arkeolojisini incelediği makalesinde, Metroon ancak Tepecik civarına yerleştirilirse Aristeides'in

[22] Plinius, Nat. Hist. XIV, 6.

[23] Arist., XVII/10.

[24] Oikonomos 1868: 60, dn. 107.

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.013

anlatımının doğru olacağını belirtir[25]. Levanten-Rum karışımı bir aileye mensup, kentin arkeolojisi ve tarihi ile ilgili pek çok çalışma gerçekleştirmiş bir İzmir sakini olan A. Fontrier, 20. yüzyılın hemen başında yayınladığı çalışmada Metroon'un, "Aya Anna Vadisi" olarak anılan yerde yani Yeşidere vadisinde olduğu fikri savunmuştur[26]. Hem antik kaynakları hem de kendinden önceki araştırmacıların çalışmalarını incelemiş olan J.C. Cadoux da bu fikri desteklemekte ve Yeşildere Vadisi'nde Orta Çağ Hıristiyanlarından itibaren sürdürülen ve bir dönem vadiye de ismini veren "Aya Anna" kültünün bu bölgedeki Pagan bir Meter inancının devamı olduğunu iddia etmektedir[27].

Arkaik Dönem'den itibaren Hellen dünyasına girmiş olan Meter inancının Klasik Dönem'de Atina Agorası'nda inşa edilen ve kent arşivi görevi de gördüğü bilinen Metroon'un da gösterdiği gibi kamusal ve politik bir karakter taşımaya başladığı görülür[28]. Smyrna'daki Meter kültünün de, yukarıda bahsedilen *sympoliteia* anlaşmasındaki veriler, mezar tahribatı için cezaların ona ödenmesi ve aşağıda daha detaylı inceleyeceğimiz kent sikkeleri üzerindeki varlığı göz önüne alındığında kamusal ve politik bir yönü olduğu söylenebilir. Kamusal ve politik yönü kuvvetli Meter kültleri için inşa edilmiş tapınaklar Atina dışında Sardeis[29] ve Kolophon'dan[30] da bilinmektedir[31].

[25] Calder 1906: 104-105.
[26] Cadoux 1938: 217, dn. 1.
[27] Cadoux 1938: 216-217.
[28] Shear 1995: 171-181.
[29] Sardeis'teki Metroon'un varlığı da antik kaynaklar ve Roma Dönemi'ne tarihlenen sinagogda devşirme malzeme olarak kullanılan yazıtlı bloklar sayesinde bilinebilmekte olup yapının lokalizasyonu henüz yapılamamıştır: Knoepfler 1993: 30, dipnot 14; Cahill 2019: 91.
[30] Bruns-Özgan 2019: 99-111.
[31] Ana Tanrıça/Kybele kültünün Batı Anadolu'daki en önemli merkezlerinden biri olan Pergamon'da ise durum biraz daha farklıdır. Yazıtlar ile akropolün en yüksek noktasında kurulduğu bilinen ancak lokalizasyonu tartışmalı olan Meter Basileia kültüne ait tapınağın, tanrıçanın epitheti (Kralların Anası) ve akropolisteki konumu göz önüne alındığında politik bir karaktere sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bunun yanında Pergamon'da Meter Megale ya da Roma Dönemi'ndeki adıyla Magna Mater'in tapım gördüğü *Megaleison* adıyla anılan bir yapının varlığından da antik kaynaklarda bahsedilmektedir. Bu yapı da henüz lokalize edilememiştir: Agelidis 2011:177. Bir krallık başkenti olan Pergamon kent merkezinde yer alan politik yönü kuvvetli Meter kutsal alan ve yapılarının, krallık soyunun dayandırıldığı tanrısal varlığın tapım yerleri olduğu açıktır ancak kentin idari mekanizmaları ile olan ilişkisi belirsizdir. Pergamon'un 30 km güneydoğusunda bulunan, bölgenin en büyük ve önemli Ana Tanrıça/Kybele kült merkezi Mamurt Kale'deki kutsal alan ise her ne kadar Pergamon krallarının politik amaçlarına hizmet etmiş (Ateş 2013: 140-145) ve muhtemelen kamusal törenlere ev sahipliği yapmış olsa da kentin yönetim mekanizmaları ile bağlantılı bir kült olmaktan ziyade bir doğa kutsal alanı ağının merkezi konumundadır: Ateş 2014: 448.

W. Ramsey yazıt ve sikkelerden yola çıkarak Magnesia ad Sipylum kentinde de, Sipylos üzerindeki kayalık alanda yer alan Meter kült alanı dışında kentin içerisinde kültün politik ve kamusal yönünü yansıtan bir "kent tapınağı" olabileceğini belirtmektedir[32].

Bu bağlamda Strabon ve Aristeides'in söylediklerinden yola çıkarak tapınağın, akropolis yani Pagos (Kadifekale) ile deniz arasında kalan kısmın alt kotlarındaki düzlüklerde ve kentin doğu bölümünde, "adını tapınaklardan alan" dolayısıyla kutsal atfedilen cadde üzerinde aranması doğru olacaktır. Söz konusu caddenin yeri ve yönelimi tartışmalı olsa da[33] kentin biri kuzey-güney, diğeri doğu-batı doğrultulu iki ana caddesinden biri Aristeides'in bahsettiği bu kutsal cadde olmalıdır[34]. Antik Smyrna'nın bu iki ana caddesinden kuzey-güney doğrultulu olanının, Agora'nın batısından geçen, bugünkü İkiçeşmelik Caddesi ile, doğu-batı doğrultulu olanının ise Kemeraltı ile Basmane semtini birbirine bağlayan, Agora'ya güneyde paralel uzanan Anafartalar Caddesi ile aynı iz düşümünde olduğu arkeolojik veriler ile tespit edilmiştir[35]. (Şek.1)

Bu çerçevede tartışılması gereken konu esasında Aristeides'in "kentin doğu bölümü" olarak tarif ettiği bölgedir. Yukarıda bahsettiğimiz 19. ve 20. yüzyıl araştırmacıları, Aristeides'in zamanında yani *Pax Romana*'nın etkisi ile kent surlarının kullanılmadığı ve kent yerleşim alanının en çok büyüdüğü dönemde yapılan bu tarifte belirtilen bölgeyi kent merkezinin dışında aramışlardır. Tanrıçanın politik yönü kuvvetli bir külte ev sahipliği yaptığı tapınakların Atina ve Kolophon'da kent içerisinde, siyasi merkez ile bağlantılı alanlarda yer aldıkları görülmektedir[36]. Bu bağlamda Hellenistik Dönem'den itibaren varlığı bilinen Smyrna Metroonu'nun, doğuda Hellenistik Dönem surları ve kent kapılarının[37] ve hatta Roma Dönemi'nde bile kentsel yerleşim alanının doğal sınırını oluşturan Yeşildere'nin ötesinde, kentin Osmanlı Dönemi'ne kadar hemen hemen her döneminde nekropolis-mezarlık alanı olarak kullanılmış olan[38] bir mevkide yer almış olması ihtimali düşüktür (Şek. 1). Tüm bu veriler göz önüne alındığında Smyrna Metroonu'nun düzlükteki kent merkezinin doğu kısmında, bugün görülebilen Agora ile kentin doğu yani Magnesia Kapısı'nın bulunduğu Basmane semti arasındaki alanda ancak Bouleuterion gibi kamusal ve politik işlevleri olan yapılardan çok da uzakta olmayan bir konumda yer alması mümkündür.

[32] Ramsay 1882: 53.
[33] Kentin kutsal atfedilen bu ana caddesi ile ilgili tartışmalar için bkz. Alatepeli 2009: 25-33.
[34] Alatepeli 2009: 28-29.
[35] Ersoy 2015: 65-68.
[36] Shear 1995: 171, 178-179; Bruns-Özgan 2019:101.
[37] Smyrna'nın Hellenistik Dönem sur hattı ve kent kapıları ile ilgili olarak bkz. Ersoy 2015: 70-71.
[38] Smyrna nekropolleri için bkz. Ersoy, Yılmaz 2019: 153-169.

Fotoğraf 1: Smyrna Akropolisi batı yamacında tespit edilen adak nişleri (Ersoy 2015) / *Votive niches identified on the west slope of Smyrna Acropolis (Ersoy 2015)*

Smyrna gibi Meter kültünün kuvvetli olduğu bir kentte, antik kaynaklarda bahsedilen, yukarıda incelediğimiz "Metroon" dışında Meter'e adanmış başka kutsal alanlar olması da beklenmelidir. Akropolis'in batısında bulunan ve kent surları içerisinde kalan yamaçlarda, bugünkü Kadifekale İtfaiyesi'ne ait alan içerisindeki sarp kayalıkların yüzeylerinde dikdörtgen iki adet küçük niş geçtiğimiz yıllarda tesadüfen keşfedilmiştir[39] (Foto. 1) Burada Meter'e adanmış bir doğa kutsal alanın tanımlanması için henüz yeterli veri bulunmasa da bu nişlerin, Pergamon[40], Phokaia[41], Erythrai[42], Samos[43], Ephesos[44] ve Kolophon[45] gibi kentlerde görülen, surların içerisinde ama yerleşim görmeyen dik kayalıklar üzerinde ya da kentin hemen dışında yine kayalık alanlar üzerinde yer alan adak nişlerinin benzerleri olması mümkündür.

Bu nişlerin bulunduğu sur içi alandan başka, 19. ve 20. yüzyıl seyyahlarının Meter kutsal alanının var olduğunu iddia ettikleri, Smyrna kent surlarının dışında yer alan Yeşildere-Kızılçullu Vadisi içerisindeki kayalık alanlarda da doğa kutsal alanları mevcut olabilir. Cadoux'nun bahsettiği Yeşildere Vadisi'de yer alan, Hıristiyanlık Dönemi'nde kadınların bebeklerini kutsamak için geldikleri Aya Anna kültü[46], daha çok bireysel inançlar ile ilişkili, vadinin bu yüzüne bakan kaya kutsal alanlarında tapım gören Ana Tanrıça karakterli bir kültün devamı olabilir. Bu çerçeve içerisine Plinius'un bahsettiği "Pramnos Şarabı üzümlerinin yetiştiği, Meter kutsal alanı yakınlarındaki" üzüm bağı da yerleştirilebilir. Slaars'ın dediği gibi kent içerisinde olması mümkün olmayan bağ pekala kent dışındaki bir açık hava kutsal alanının yakınında olabilir.

SİKKELER

Smyrna'da Meter kültü ile ilgili veri sağlayan bir başka buluntu grubu ise sikkelerdir. Hellenistik Dönem'den itibaren Smyrna sikkeleri üzerinde Meter tasvirleri kullanılmıştır. Tanrıçanın tasvirlerinin sikkeler üzerinde üç farklı şekilde yer aldığı görülmektedir.

Bunlardan ilki daha çok Hellenistik Dönem kent sikkelerinin ön yüzlerinde görülen, sur tacı taşıyan tanrıça başının profilden gösterildiği sikkelerdir. Hellenistik ve Erken Roma Dönemlerine tarihlenen bu tipteki gümüş ve bronz sikkelerde[47], ön yüzde görülen sur taçlı tanrıçanın kimliği tartışmalıdır zira bu taç sikkeler üzerinde başka mitolojik varlıklar, örneğin Tykhe tarafından da taşınabilmektedir[48]. Smyrna sikkeleri üzerinde sur tacı takan bir başka figür olan Amazon betimleri ise çifte balta taşımaları ile ayırt edilebilmektedir[49].

Antoninler Dönemi sikkelerinde ön yüzde sur taçlı tanrıçanın profilden gösterilmiş betiminin etrafında

39 Ersoy 2015: 29.

40 Ateş 2014: 422-435

41 Erdoğan 2003.

42 Erdoğan 2006: 115-144; Polat 2019: 157.

43 Yannouli 2004: 115-128.

44 Thomas 2004: 249-262; Soykal-Alanyalı 2004: 701-709; Bammer, Muss 2006: 65-69.

45 Teraman-Hepdinçler 2019: 197-206.

46 Cadoux 1938: s. 217.

47 Head 1892*:* 237-238, Nos: 3-6 (gümüş/MÖ 2. yüzyıl); 239, Nos: 14-15 (bronz/MÖ 3. yüzyıl), 239-242, Nos: 20-46 (bronz/MÖ 2.-1. yüzyıllar); 243, Nos: 65-70 (bronz/MÖ 2.-1. yüzyıllar); 250, Nos: 131-132, (bronz/Nero Dönemi); No: 134 (bronz/ Domitianus Dönemi); 252, Nos: 143-144 (bronz/Domitianus Dönemi).
Konuk 2002: Nos: 592-593 (gümüş/MÖ 155-145); No: 596 (bronz/MÖ 105-95), Konuk, Tekin, Erol-Özdizbay 2015: No: 1489 (bronz/MÖ 190-75). Tekin 2016: Nos: 300, 330-333, 335-336 (bronz, MÖ 2. yüzyıl).

48 Matheson 1994: s. 24. Koray Konuk ve Oğuz Tekin *SNG* içerisinde Smyrna sikkelerinde görülen lejantsız sur taçlı tanrıçaları "Tykhe" olarak tanımlamışlardır: Bkz. yukarıda dipnot 47.

49 Başında sur tacı, elinde çifte balta taşıyan Amazon başı taşıyan Smyrna sikkeleri için bkz:Head 1892*:* 255, No: 168 (bronz/Traianus-Commodus); 256, Nos: 170, 176-178 (bronz/ Traianus-Commodus); 257, Nos. 184-188 (bronz/Traianus-Commodus);258, Nos: 193-197 (bronz/Traianus-Commodus).

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.013

Fotoğraf 2: Ön yüzünde sur taçlı tanrıça ve Sipylene lejandının bulunduğu sikke – MS 2.-3. yüzyıllar (Ersoy,Önder,Turan 2014) / *Coin depicting the goddess with a mural crown and Sipylene legend on the obverse - 2nd-3th centuries AD. (Ersoy, Önder, Turan 2014)*

Fotoğraf 3: Arka yüzünde tahtat oturan Meter tasvirinin bulunduğu sikke - MS 1. yüzyıl (Ersoy, Önder, Turan 2014) / *Coin depicting Meter sitting on a throne on the reverse - 1st century AD. (Ersoy, Önder, Turan 2014)*

"Sipylene" lejantı yer almaktadır[50]. (Foto. 2) Bu durum en azından Roma Dönemi'nde basılan sikkelerde betimlenen sur taçlı tanrıçanın Meter Sipylene olduğunu göstermektedir.

Meter bazı Smyrna sikkeleri üzerinde, bilinen ikonografisini takip eder şekilde giyimli ve tahtta oturur vaziyette de görülebilmektedir. Roma Dönemi'ne tarihlenen Smyrna sikkelerinin arka yüzlerinde yer alan bu betimlerde tanrıça, başında bazen bir sur tacı, bazen de yüksek ve düz bir polos taşımakta, sağ elinde phiale tutmakta, sol kolunu ise dizlerinin üzerine yerleştirdiği tympanonun üst kısmına koymaktadır[51]. Bu betimlerde ayrıca tanrıçanın ayaklarının kenarında çoğunlukla bir aslan yer alır[52] (Foto. 3).

Çeşitli kentlerle yapılan anlaşma (*Homonoia)* sikkeleri üzerinde kentleri temsil eden tanrı ve tanrıçaların kentin ana tanrısal varlıkları, kişileştirilmiş betimleri olduğu bilinmektedir[53]. Homonoia sikkeleri üzerinde Meter'in Smyrna kentini simgeleyen figürlerden biri olarak sıklıkla kullanıldığı görülür[54]. Bu tip sikkelerde tanrıça yukarıda ikinci grup sikkelerde görüldüğü gibi tahtta oturur vaziyette, profilden betimlenmiş olup sağ elinde phiale tutmakta, sol kolunu ise dizlerinin üzerine yerleştirdiği tympanonun üst kısmına koymaktadır. Tanrıça'nın sikkeler üzerinde, hem tek başına hem de anlaşma sikkelerinde diğer kentleri temsil eden tanrısal varlıkların karşısında bu ikonografi ile betimlenmiş olması, bu tasvir şeklinin kentte tanrıça için sıklıkla tercih edilen, belki de kült heykelini temsil eden bir model olduğunu düşündürmektedir.

Bir kentin bastığı sikkeler üzerinde kent için önemli olan pek çok tanrı ve tanrıça betimlenebilir. Nitekim Hellenistik ve Roma Dönemleri Smyrna sikkelerinde Meter dışında Apollon, Aphrodite (*Stratonikis*), Zeus (*Akraios*), Amazon, Nemesisler, Sarapis ya da nehir tanrıları gibi tanrısal varlıklar sıklıkla betimlenmiştir. Homonoia sikkelerinde ise kent Meter dışında, Zeus, Amazon veya Nemesisler tarafından temsil edilebilmektedir. Bununla birlikte başta "Sipylene" lejandı taşıyan örnekler olmak üzere Meter'in çoğunlukla sur tacı taşıması, Zeus ve

[50] Head 1892*:* 255, Nos: 160-164 (bronz/Traianus-Commodus); 256, No: 171 (bronz/Traianus-Commodus); 258, No: 189 (bronz/Traianus-Commodus). Bu tip Sipylene lejantı taşıyan sur taçlı tanrıçanın görüldüğü bir Smyrna sikkesi 2012 yılında kentin Agorası'nda yapılan kazılarda bulunmuştur: Ersoy-Önder-Turan 2014: 26, No: 10 (bronz/MS 2. – 3. yüzyıllar) (Bkz. Şekil 3)

[51] Tanrıçanın elini bu sikkeler üzerinde görüldüğü şekilde tympanonun üzerine yerleştirdiği Roma Dönemi'ne ait bir heykelcik için bkz. Soykal-Alanyalı 2008: 56-57.

[52] Meter'in bu ikonografi ile betimlendiği Smyrna sikkeleri için bkz. Head 1892*:* 270, Nos: 281 – 282 (bronz/Cladius Dönemi, yüksek polos taşıyor); 273, Nos: 302-303 (bronz/Vespasianus Dönemi); 275, Nos: 311-314, **(**bronz/sikkelerin ön yüzünde *Julia Titi* var, MS 89 civ.); 281, Nos: 356-357 (bronz/Commodus Dönemi, yalnızca bu iki sikkede Meter aslanlar tarafından çekilen bir arabanın üzerinde, başında sur tacı var); 281, No: 358, (bronz/Commodus Dönemi, sağ elinde philae dışında bir de asa tutuyor); 282, No: 361, **(**bronz/Albinus Dönemi); 283, No: 367, **(**bronz/Septimus Severus Dönemi- başında sur tacı var, sağ elinde phiale dışında bir de asa tutuyor); 297, No: 454 (bronz/Valerianus Dönemi – arkasındaki tahta yerleştirilmiş tympanona dayanmış vaziyette oturuyor.); 298, Nos: 463-464 (bronz/Gallienus Dönemi). Tekin-Altınoluk 2012: Nos: 135-136 (bronz/Gallienus Dönemi, sur tacı takmış); Tekin 2016: No: 357 (bronz/sikkelerin ön yüzünde *Julia Titi* var, MS 89 civ.).
Ayrıca bkz. Ersoy-Önder-Turan 2014: 27, No: 14. (bronz/sikkelerin ön yüzünde *Julia Titi* var, MS 88-89 civarı)

[53] Dönmez-Öztürk 2005: 32-33.

[54] Head 1892*:* 302, No: 484 (bronz/Atina ile/Commodus Dönemi); 303, No: 489-490 (bronz/Nicomedia ile/Marcus Aurelius Dönemi); 306, No: 507 (bronz/Pergamon ile/Caracalla Dönemi); 307, No: 512-513 (bronz/Laodikeia ile/Marcus Aurelius Dönemi).

Apollon ile birlikte sikkeler üzerinde en çok tercih edilen tanrısal varlık olması ayrıca Homonoia sikkeleri üzerinde yer alan kenti temsil eden ana tanrısal varlıklardan biri olması tanrıçanın kültünün kent için önemini yansıtır niteliktedir.

HEYKELTIRAŞLIK ESERLERİ VE STELLER

Meter'in tapım gördüğü merkezlerde tanrıçaya sunulan adak objeleri, özellikle de adak stelleri kült ile ilgili önemli veriler sağlar. Meter'e adanmış kutsal alanların bulunduğu çağdaşı kentler ile karşılaştırıldığında, Smyrna'da tanrıçayı betimleyen ya da ona adak olarak sunulmuş olan tam plastik eserler ve adak stelleri ile oldukça az karşılaşıldığı görülmektedir.

Bu durum kültün pratikleri ile ilgili olmaktan çok Smyrna'ya ait taşınabilir buluntuların aidiyet problemleri ile açıklanabilir. 18. ve 19. yüzyıllarda önemli bir ticaret merkezi ve kozmopolit liman kenti olan İzmir, hem "Homeros'un yurdu" olarak algılanan antik Smyrna'ya ev sahipliği yaptığı hem de Pergamon, Ephesos ve daha pek çok antik kente en yakın liman kenti olduğu için yoğun bir eski eser ticaretine sahne olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde İzmir Limanı'ndan yalnızca antik Smyrna'ya ait olan eserler değil, civardaki başka antik kentlerden satın alınan ya da toplanan eserler de çıkmıştır. Söz konusu dönemde Avrupalıların İzmir'i halen Smyrna olarak adlandırıyor olması, gerçekten antik Smyrna'ya ait olan eserler ile modern İzmir/Smyrna limanından Avrupa'ya ulaşan, farklı antik merkezlere ait eserlerin karışmasına neden olmuş, bu durum kayıtları detaylı tutulmuş bazı gruplar haricinde çoğu eser için köken sorunu yaratmıştır[55].

Ana Tanrıça/Kybele ve Attis ile ilişkili buluntuları kapsayan geniş çaplı bir *corpus* oluşturmuş olan M.J. Vermaseren *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* ismini verdiği bu çalışmasının Anadolu'yu kapsayan lk cildinde, yazıtlar, sikkeler, heykeltıraşlık eserleri ve figürinlerden oluşan 43 eseri Smyrna başlığı altında değerlendirmiştir[56]. Bununla birlikte kendisinin de kabul ettiği gibi bu eserlerden pek çoğunun kökeni net olarak belirlenememektedir. Bunlar gerçekten antik Smyrna buluntusu olabileceği gibi "Smyrna limanından" Avrupa'ya ulaştığı için kökenleri Smyrna olarak kaydedilmiş de olabilir.

Bu bağlamda antik Smyrna Agorası'nda 1930'lu yıllarda İzmir Müzesi tarafından başlatılan ve iki ana dönem halinde 2006'ya kadar sürdürülen kurtarma kazıları ile 2007 yılından itibaren Agora'da ve antik kentin pek çok farklı sektöründe Doç. Dr. Akın Ersoy tarafından sürdürülen sistemli bilimsel kazılar çerçevesinde bulunmuş olanların dışında bu kente ait olduğu söylenen, özellikle de yurt dışındaki müze ve kolleksiyonlarda korunmakta olan arkeolojik eserlerin çoğu zaman bu kentten satın alınan, buluntu yeri belirsiz objeler olduklarını unutmamak gerekir. Bahsedilen kurtarma kazıları ve 2007'den beri sürdürülen bilimsel kazılarda ise tanrıçanın betimlendiği çok az sayıda heykeltıraşlık eseri ile karşılaşılmıştır.

Bugüne değin Meter kültü ile ilişkili, Smyrna'ya ait olduğu düşünülen toplam 7 heykeltıraşlık eseri bulunmakta olup bunlardan altısı İzmir Arkeoloji Müzesi'nde, biri Smyrna Antik Kenti Kazı Deposu'nda korunmaktadır.

Bu yedi adet eserden üçü oturan giyimli Meter heykelcikleridir. İzmir Tarih ve Sanat Müzesi'nde sergilenen ilki 53 cm uzunluğunda olup her iki yanında aslanların beklediği bir tahtta oturmaktadır[57]. Başı korunmamış olan heykelcikte Meter'in alışılageldik ikonografisi içerisinde yer alan *tympanon* ve *phiale* görülmemektedir. Yine İzmir Arkeoloji Müzesi'nde korunmakta olan diğer heykelcik ise oldukça küçük, yalnızca 13 cm uzunluğundadır[58]. Bu heykelciğin de başı korunmamıştır. Bu ikinci örnek de *tympanon* veya *phiale* taşımamakta olup yalnızca tanrıçanın kucağına uzanmış bir aslan görülmektedir.

Smyrna Antik Kenti'nde sürdürülen bilimsel kazılar kapsamında, Agora'yı ve Bouleuterion'u kuzeyde sınırlayan Kuzey Cadde'de 2015 yılında sürdürülen çalışmalarda üçüncü bir Meter heykelciği daha ortaya çıkarılmıştır. Tahtta oturan ve kucağında tıpkı İzmir Müzesi'nde korunmakta olan ikinci örnek gibi sağa dönük bir aslan ile betimlenmiş olan, 17 cm. uzunluğundaki tanrıça heykelciğinin göğüs kısmından yukarısı korunmamıştır. Tıpkı diğer iki heykelcik gibi aslan dışında herhangi bir attribüsü yoktur. (Foto. 4)

Bu üç heykelcik dışında yine İzmir Arkeoloji Müzesi'nde bulunan, birbirine oldukça benzeyen bir adak steli ve bir adak steli parçası da envanter kayıtlarında Smyrna buluntusu olarak belirtilmiştir. Bunlardan tüm olarak korunmuş olan stelde Meter'in tahtta oturur vaziyette cepheden betimlendiği görülmektedir[59]. Sol elinde *tympanon*, sağ elinde *phiale* tutmaktadır. Figürün sağ

[55] Şakar 2015: 12. İzmir'in bu dönemde sahne olduğu eski eser ticareti ve bunun kentin arkeolojisine etkisi için bkz. Şakar 2019: 395-407.

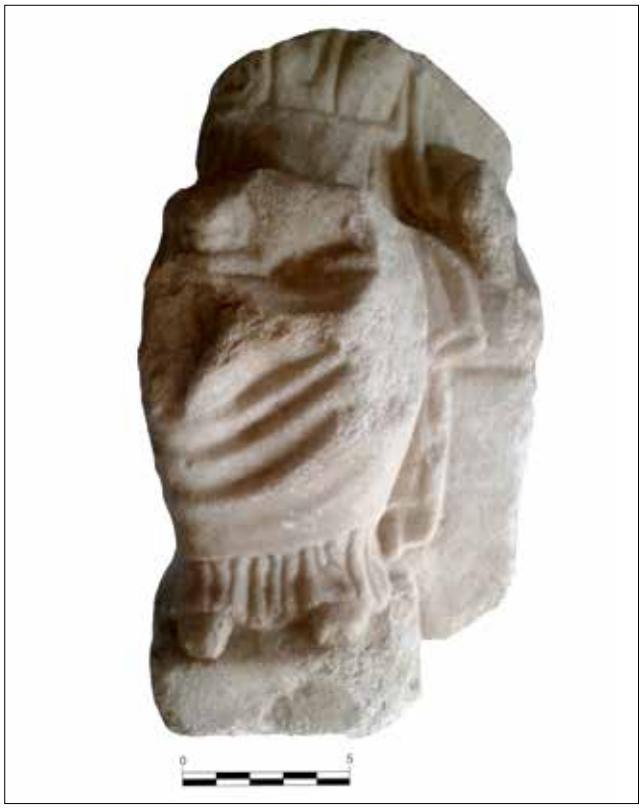
[56] Vermaseren 1987: 161-176, Nos: 543-585.

[57] Vermaseren 1987: 169, No: 561, Pl. CXXIV (Vermaseren bu heykelin 4487 olarak okuduğu envanter numarasıdan emin olamamış yanına soru işareti koymuştur. Gerçekten de eserin numarası 4586'dır: bkz. Aybek-Tuna-Atıcı 2009: 54, No: 35; Sezer 2009:127-128, No: 77, Lev. LXXV.

[58] Vermaseren 1987: 168, No: 557, Pl. CXXII; Sezer 2019: 84, 244, No: 63.

[59] Aybek-Tuna-Atıcı 2009: 181, No: 165; Naumann 1983: 351, No: 489.

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.013

Fotoğraf 4: Kuzey Cadde'de bulunan Meter heykelciği parçası (Smyrna Kazısı Arşivi) / *Fragment of a statuette of Meter found in the North Street (Smyrna Excavations Archive)*

yanında genç, sol yanında ise yaşlı, sakallı bir erkek yer almaktadır. Diğer örnek ise benzer bir kompozisyonun betimlendiği bir stelin üst-orta kısmı ve sağ üst köşesinin korunduğu bir parça olup[60] sadece kompozisyon değil işleniş açısından da ilk stel ile paralellik göstermektedir. Meter'in bir yanında genç diğer yanında sakallı birer erkek figürünün bulunduğu adak stellerinin Ephesos'ta üretilmiş oldukları düşünülmekte olup bu tip stellere ait örnekler Batı Anadolu'da farklı merkezlerde ortaya çıkarılmışlardır[61]. Tanrıçanın yanındaki figürlerin kimlikleri tartışmalıdır. Ephesos'ta tanrıçanın kutsal alanının yakınındaki kaya sunağında bulunan Zeus Patroos'a adanmış bir yazıt, sakallı tanrının Zeus olduğu yorumunun yapılmasına neden olmuştur[62]. Yine bu tip adak stellerinde sıklıkla karşılaşılan genç sakalsız erkeğin giysi özellikleri göz önüne alındığında, bu figürün Klasik Dönem'den itibaren özellikle tanrıçanın gizem kültü ile ilişkilendirilen Hermes olduğu önerilmiştir[63].

Kuzey Cadde'de bulunmuş olan heykelcik hariç diğer iki heykelcik ile iki stel parçası İzmir Arkeoloji Müzesi kayıtlarına İzmir/Smyrna buluntusu olarak geçmiştir. Eserlerin müze envanter numaraları göz önüne alındığında bunların Müze'nin daha çok bir bölge müzesi statüsünde olduğu ilk dönemlerinde kayıtlara girdiği anlaşılmaktadır. Bu dönem envanter kayıtlarında buluntu yerlerinin detaysız ve çok genel yerleşim alanlarını kapsar şekilde, kimi zaman da hatalı yazılıyor olması bu eserlerin buluntu yerleri ile ilgili yorum yapmamızı engellemektedir. Özellikle tanrıçanın bir tarafında yaşlı diğer tarafında genç iki figür ile betimlendiği adak stelleri Ephesos buluntusu olabilecekleri gibi Ephesos'ta üretilmiş ancak Smyrna'da kullanım görmüş olabileceğinden Smyrna buluntusu da olabilirler.

Meter betimleri ya da adak stellerinden farklı olarak Agora'da Müze kurtarma kazıları sırasında bulunmuş olan, işleniş ve stil özellikleri göz önüne alınarak Roma Dönemi'ne tarihlendirilen iki Attis başının ise Smyrna'ya ait olduğu kesin olarak söylenebilmektedir[64]. Bu tip başlar ile Kyzikos Metroonu'nda, *karyatid* gibi taşıyıcı mimar eleman olarak kullanılan Attis heykellerinde karşılaşılmaktadır[65]. Bu başlar da Agora'dan çok uzak olmayan bir noktada olduğunu önerdiğimiz Metroon ile ilişkili olabilirler.

KÜÇÜK BULUNTULAR

Smyrna'da ortaya çıkarılan figürin, seramik ve metal objeler gibi çeşitli küçük buluntu grupları içerisinde de Meter'e ait izler bulmak mümkün olmaktadır.

Hellenistik Dönem'in en önemli koroplastik atölyelerinden biri olarak kabul edilen Smyrna üretimi pişmiş toprak figürinler için yukarıda taş plastik eserler ile ilgili olarak açıklanan köken problemleri geçerlidir. Pişmiş toprak figürinler, antik sanatın estetik özelliklerini ve teknik başarısını gözler önüne seren, aynı zamanda kolay taşınabilen hafif eserler olmaları nedeniyle eski eser ticaretinde en çok tercih edilen gruplardan biri olmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda Smyrna veya yakınlarındaki yerleşimlerden toplanan figürinler bugün korundukları büyük müzelerin koleksiyonlarına girmeden önce pek çok kez el değiştirdiklerinden, tıpkı heykeltıraşlık eserleri gibi buluntu yerleri ile ilgili belirsizlikler söz konusudur[66].

Louvre Müzesi'nde korunmakta olan pişmiş topraktan bir Attis başı, bugün Avrupa'da olup antik Smyrna sınırları içerisinde bulunduğu tespit edilebilen nadir örneklerdendir[67]. Başında Phryg başlığı bulunan ve

[60] Sezer 2019: 123, 293, No: 116.
[61] Soykal 1998: 117-121; Naumann 1983: 214-216.
[62] Soykal 1998: 107-109; Thomas 2004: 252.
[63] Soykal 1998: 109-111; Thomas 2004: 254.
[64] Sezer 2009: 128-130, Nos: 78-79, Pl. LXXVI-LXXVII.
[65] Kyzikos Metroonu'nda ortaya çıkarılan ve bir *karyatid* gibi taşıyıcı eleman olarak kullanılan Attis betimleri için bkz. Picard, Macridy 1921: 436-470; Kaya, Tan 2005: 45-54; Polat 2019: 161.
[66] Şakar 2015: 2.
[67] Besques 1972: 191, No: D1410, Pl. 272i. Bu eserin Smyrna'da bulunmuş olması ile ilgili olarak bkz. Şakar 2015: 14, dipnot

Fotoğraf 5: Bouleuterion'da bulunan pişmiş toprak Ana Tanrıça/ Meter başı (Smyrna Kazısı Arşivi) / *Terracotta Mother Goddess/ Meter head found in the Bouleuterion (Smyrna Excavations Archive).*

Smyrna'ya ait olduğunu kesin olarak bildiğimiz şimdilik tek örnek 2017 yılı Smyrna Bouleuterionu kazıları sırasında ortaya çıkarılmıştır. (Foto. 5) Erken Roma Dönemi'ne tarihlenen ikinci Bouleuterion'un oturma basamaklarını taşıyan ışınsal konstrüksiyonun içerisindeki Hellenistik dolgu tabakada[69] bulunmuş olan, kendisi de Hellenistik Dönem'in başlarına tarihlenen bu figürin başı sur tacı taşımakta olup saçlarının işleniş özellikleri de göz önüne alındığında bu başın bir Meter figürinine ait olduğu önerilmektedir.

Pişmiş toprak objeler içerisinde yalnızca figürinlerde değil seramikler üzerinde de Meter'e ait izler ile karşılaşılmaktadır. 2016 ve 2017 yıllarında Agora'da Bouleuterion ve Mozaikli Yapı kazılarında bulunmuş olan kalıp yapımı kase örnekleri içerisindeki iki parça üzerinde, tıpkı sikkelerde olduğu gibi sağa dönük profilden betimlenmiş sur taçlı bir tanrıça başı ile başın etrafında … *BEI* şeklinde korunabilmiş *KIRBEI* kelimesinin yer aldığı görülür[70] (Şek. 2). Bu ifadenin Pontus kentleri başta

Şekil 2: Bouleuterion ve Mozaikli Yapı'da bulunan Kirbeis atölyesi üretimi seramik örnekleri (Ersoy 2020b) / *Ceramic fragments produced in the Kirbeis workshop found in the Bouleuterion and in the Mosaic Building (Ersoy 2020b)*

pathetik ifadesi ile Hellenistik Dönem koroplastik sanatının özelliklerini taşıyan bu baş, yukarıda bahsedilen taş plastik başlar ile birlikte tanrıçanın eşi/sevgilisi ya da rahibi olarak tanımlanan Attis'in Smyrna'daki varlığının kanıtlarından biridir.

Dünyanın çeşitli müzelerinde korunmakta olan yüzlerce Smyrna figürini arasında Smyrna buluntusu olduğunu kesin olarak kanıtlayabildiğimiz herhangi bir Meter figürini, figürin ya da levha parçası mevcut değildir[68].

olmak üzere pek çok Hellenistik merkezde ortaya çıkarılan kalıp yapımı kaselerin üretildiği, lokalizasyonu tartışmalı olan *Kirbeis* atölyesine ait olduğu anlaşılmaktadır. Kirbeis atölyesi üretimlerinin ortasındaki madalyonda yer alan sur taçlı tanrıçanın Ana Tanrıça/Meter olduğu bu konuda çalışan araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir[71].

40.

[68] Hollanda/Leiden Milli Antik Eserler Müzesi'nde (*Rijksmuseum van Oudheden*) ve İsviçre/Cenevre Sanat ve Tarih Müzesi (Musée *d'art et d'histoire de Genève*) az sayıda Smyrna'dan satın alınan ancak buluntu yeri bilinmeyen Ana Tanrıça/ Meter figürini parçası mevcuttur: Şakar 2015: 141. Rusya'da Hermitage Müzesi'nde korunmakta olan ve bir tapınağın içerisinde oturan, 3/4 profilden betimlenmiş, sur taçlı Meter'i dizlerine tırmanmış bir aslan ve bazı Dionysiak yan figürler ile tasvir eden etkileyici bir pişmiş toprak levha pek çok yayında Smyrna'daki Meter kültünün öğelerinden biri olarak değerlendirilmiştir ancak bu levhanın buluntu yeri kayıtlarda "Ephesos ya da Smyrna" olarak geçmektedir: Naumann 1983: 371, No: 641; Vermaseren 1987*:* 171, No: 570.

[69] Ersoy 2020a: 80.

[70] Ersoy 2020b: 116-117, Nos: 428-429, Lev. 84.

[71] Ersoy 2020b: 116-117.

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.013

Smyrna'da bugüne kadar ortaya çıkarılan, Meter betiminin görüldüğü tek metal buluntu ise Kadifekale'de bulunmuş olan altın ve gümüşten üretilmiş bir yüzüktür. Erken Roma Dönemi'ne tarihlenen gümüş yüzüğün üzerine sabitlenmiş ince altın levha üzerinde bir tapınak içerisinde, iki aslan arasında tahtta oturan, cepheden betimlenmiş, yukarı kaldırdığı sol elinde bir tympanon tutan Meter tasviri yer almaktadır[72] (Foto. 6).

Fotoğraf 6: Kadifekale'de bulunmuş gümüş ve altından yapılmış yüzük (Akar-Tanrıver 2016) / *Ring produced from silver and gold found in Kadifekale (Akar-Tanrıver 2016.*

SONUÇ

Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Smyrna'da Meter kültünün varlığı çeşitli yazılı ve arkeolojik kaynaklar ile belirlenebilmektedir. Tanrıçanın kentte çoğunlukla İzmir Körfezi'nin kuzeydoğusunda yer alan Sipylos Dağı'na ithafen "Sipylene" yani "Sipyloslu" epitheti ile anıldığı görülmektedir. Bu epithet Smyrna'daki Meter kültünün, kökeni çok daha erken dönemlere dayanmakta olan[73] ve en geç Roma Dönemi'nden itibaren Zeus'un annesi Rhea ile özdeşleştirilmiş olduğu anlaşılan Sipyloslu Meter kültünden geldiğini işaret etmektedir. Ramsay, Meter Sipylene'nin hem Smyrna hem de Magnesia'da bu kadar önemli bir tanrısal varlık hale gelmesinin ve Smyrna'nın ilk kuruluşunun Tantalos ile ilişkilendirilmesinin, Lydia egemenliği altında Sipylos Dağı'nın kuzeyindeki ve güneyindeki vadilerde homojen bir kültürel ve dini ortamın varlığı ile açıklanabileceğini önermektedir[74]. Bununla birlikte Sipyloslu Meter kültünün kente ne zaman ve nasıl geldiğini bugünkü bilgilerimizle kesin olarak söylememiz mümkün değildir.

Tanrıçanın bu epithet ile kentte tapım gördüğü kültün farklı yönleri olduğu anlaşılmaktadır. Antik kaynaklar, yazıtlar ve sikkelerden yola çıkarak tanrıçanın, Smyrna'da politik ve kamusal hayat ile yoğun ilişkide olan, kentin en önemli kültlerinden biri olduğu söylenebilir. Aristedies onu "*kentin adandığı tanrıça"* olarak tanımlamakta[75], tanrıça bir başka kent ile yapılan *sympoliteia* anlaşmasına şahitlik etmekte, bu anlaşma ile ilgili resmi belgeler getiren görevliler onun tapınağında ant içmekte[76], mezarları tahrip edenler belirlenen cezaları ona ödemekle yükümlü kılınmaktadır[77]. Tanrıça ayrıca sikkelerde sur tacı takmakta ve *Homonoia* sikkelerinde kenti temsil eden, kentin tanrısal ana varlıklarının arasında yer almaktadır[78].

Her ne kadar arkeolojik olarak henüz tespit edilmiş olmasa da yazılı kaynaklar ışığında tanrıçanın kent içerisinde yer alan bir "Metroon'a" sahip olduğu bilinmektedir. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda pek çok araştırmacı Aristeides'in tarifinden yola çıkarak bu tapınağı kent merkezinin dışına yerleştirmişlerdir. Ancak kentte Hellenistik Dönem'den itibaren politik bir kimliğe sahip olduğu anlaşılan tanrıçanın ana kült yapısının benzeri kült yapılarına sahip olan kentlerde olduğu gibi kentin idari merkezine çok uzak olmayan bir mevkide yer alması daha mümkündür. Bu bağlamda yukarıda sunulan, sistematik kazılar ile ortaya çıkarılan heykeltıraşlık eserleri ve küçük buluntular içerisinde Meter ile ilişkili objelerin hemen hemen hepsinin Agora, Bouleuterion ve hemen güneyindeki Mozaikli Yapı civarında bulunmuş olması bu görüşü destekler niteliktedir[79].

Bunun yanında tanrıça kentte, -pek çok Batı Anadolu kentinde olduğu gibi- yerleşim alanlarından uzak, sur içi veya sur dışı kayalık alanlarda, daha çok doğa ve kişisel inançlar ile ilgili kült faaliyetlerinin belki de misterlerin yürütüldüğü açık hava kutsal alanlarında tapım görmüş de olabilir. Kentin akropolisi olan Kadifekale'nin batı yamaçlarında, sur içi alanda yer alan nişler bu tip bir doğa kutsal alanına işaret ediyor olabilir. Kentin bu bölümünde önümüzdeki yıllarda yapılması arzu edilen araştırmalar bu tip doğa kutsal alanların var olup olmadığının anlaşılmasını sağlayacaktır.

[72] Akar-Tanrıver 2016:70-71, Fig. 13.

[73] Sipylos'taki kült ile ilgili olarak bkz. Cadoux 1938: 25-28 ve Ramsay 1882:52-55

[74] Ramsay 1882: 48.

[75] Bkz. yuk. dipnot 23.

[76] Bkz. yuk. dipnot 3-4.

[77] Bkz. yuk. dipnot 6-7.

[78] Bkz. yuk. "Sikkeler" başlığı

[79] Atina Agorası'nda Metroon olarak tanımlanan yapının Atina Bouleuterionu ile ilişkisi ve planı göz önüne alındığında (Shear 1995: 171-181), işlevi henüz tam olarak saptanamayan ve Bouleuterion ile aynı yapı programının ürünü olduğu anlaşılan Mozaikli Yapı, konum olarak Metroon için uygun bir aday olarak karşımıza çıksa da bugün elimizde bu yapının bir kült yapısı olduğunu kanıtlayan hiçbir yazılı, arkeolojik veya mimari kanıt yoktur. Ayrıca yapının konumu Aristeides'in belirttiği konum ile uyuşmamaktadır yani yapı "kentin doğu kısmında" yer almamaktadır. Mozaikli Yapı bugün daha çok Bouleuterion ile ilişkili kamusal işlevi olan bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Mozaikli Yapı ile ilgili olarak bkz. Ersoy 2015: 111-115 .

Smyrna'ya ait bazı taşınabilir buluntu grupları da Meter'in kentteki varlığı ile ilgili kanıtlar sunmaktadır. Tanrıçanın böyle önemli bir konumda olduğu diğer kentlerde pek çok örnekle temsil edilen heykeltıraşlık eserleri, adak stelleri, figürinler ve diğer figüratif eserlerin Smyrna'da daha az mevcut olmasının, yukarıda ayrıntıları ile açıklanan Smyrna eserlerinin köken sorunları ve modern kent dokusunun arkeolojik bulguları tahrip etmesi ile ilişkili olduğu söylenebilir. Sürdürülmekte olan sistematik bilimsel kazıların önümüzdeki dönemlerde kentteki Meter kültü ile ilgili sağlayacağını umduğumuz yeni veriler, kuşkusuz kentte tanrıçanın kültü ile ilgili yapmaya çalıştığımız bu ilk değerlendirmeye önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

AGELIDIS, S. 2011.
"Kulte und Heiligtümer in Pergamon", R. Grüssinger, V.Kästner, A. Scholl (eds.), Panorama der antiken Metropole. Begleitbuch zur Ausstellung, (174–183), Berlin: Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin.

AKAR-TANRIVER, D.S. 2016.
"Antik Smyrna Kazılarında Ele Geçen Metal Buluntular", M. Frasca, A.Ersoy, P. Aydemir (eds.), Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmalar, (65-74), İstanbul: Ege Yayınları.

AKAR-TANRIVER, D. 2017.
"Eski Smyrna'nın Keşfi", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:42, 67-77.

ALATEPELİ, S. 2009.
Antik Kaynaklar ve Kalıntılar Işığında Coğrafi Bilgi Sistemine Dayalı Smyrna Kenti Arkeolojik Haritasının Hazırlanması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

ATEŞ, G. 2013.
"Pergamon Krallarının Kültür Politikası ve Ana tanrıça Kybele", Aktüel Arkeoloji, Sayı: 32, 138-145.

ATEŞ, G. 2014.
"Pergamon'da Doğa ve Kült: Ana Tanrıça İnancı ve Doğal Kutsal Alanlar", F. Pirson, A. Scholl (eds.), Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent: Pergamon, (422-435), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

AYBEK, S., M. TUNA, M. ATICI 2009.
İzmir Tarih ve Sanat Müzesi Heykel Katalogu, Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

BAMMER, A., U. MUSS 2006.
"Ein Felsdenkmal auf dem Bülbüldağ von Ephesos", Anatolia Antiqua, XIV, 65–69.

BESQUES, S. 1972.
Musée National du Louvre Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre Cuite Grecques, Etrusques et Romaines. III Epoques hellénistique et romaine – Grèce et Asie Mineure, Paris: Editions des Musées Nationaux.

BRUNS-ÖZGAN, C. 2019.
"Antik Dönem Dini Merkezlerin İşlevleri Hakkında Düşünceler-Kolophon Metroon Örneği", MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 3/19, 99-111.

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.013

CADOUX, J.C. 1938.
Ancient Smyrna, A history of the city from the earliest times to 324 AD, Oxford: Basil Blackwell.

CAHILL, N. 2019.
"The Metroön at Sardis", A.M. Berlin, P.J. Kosmin (eds.), Spear-won Land: Sardis from King's Peace to the Peace of Apamea, (91-96), Madison: University of Wisconsin Press.

CALDER, W.M. 1906.
"Smyrna as described by the Orator Aelius Aristides", W.M. Ramsay (ed.), Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire, (95-116), Aberdeen: Aberdees University Press.

DOĞER, E. 2006.
İzmir'in Smyrnası: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar, İzmir: İletişim Yayınları.

DÖNMEZ-ÖZTÜRK, F. 2005.
Roma Çağı Küçük Asya Kentleri Arasında Homonoia Anlaşmaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ERDOĞAN, A. 2003.
Phokaia Kaya Tapınakları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

ERDOĞAN, A. 2006.
"Erythrai Kaya Kutsal Alanları" OLBA XIII, 115-144.

ERSOY, A., M. ÖNDER, H. TURAN 2014.
Antik Smyrna Sikkeleri 2008-2012, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları.

ERSOY, A. 2015.
Büyük İskender Sonrasında Antik Smyrna (İzmir), İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı.

ERSOY, A., Ç. YILMAZ 2019.
"Antik Çağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Smyrna/ İzmir'de Mezarlık Alanları Üzerine Bir Değerlendirme", H. Göncü, A. Ersoy, D.S. Akar-Tanrıver (eds), Smyrna/ İzmir Kazı ve Araştırmaları III, (153-169), İstanbul: Ege Yayınları.

ERSOY, A. 2020a.
"Smyrna/İzmir 2018", 41. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildirileri, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 79-93.

ERSOY, A. 2020b.
Smyrna/İzmir Hellenistik Dönem Seramiği, İstanbul: Ege Yayınları.

HEAD, B.V. 1892.
British Museum - Catalogue of the Greek Coins of Ionia, London: The Trustees of the British Museum.

KAYA, E., T. TAN 2005.
"Kyzikos Antik Kenti Metroon Kurtarma Kazısı", 14. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildirileri, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 45-54.

KNOEPFLER, D. 1993.
"Le temple du Métrôon de Sardes et ses inscriptions", Museum Helveticum, Vol. 50/1, 26-43.

KONUK, K. 2002.
Sylloge Nummorum Graecorum, Turkey I-The Muharrem Kayhan Collection, Istanbul-Bordeaux: Ausonius Publications.

KONUK, K., O. TEKİN, A. EROL-ÖZDİZBAY 2015.
Sylloge Nummorum Graecorum, Turkey I – Part 2, The Muharrem Kayhan Collection, Istanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

MATHESON, S.B. 1994.
"The Goddess Tykhe", S.B. Matheson (ed.), Yale University Art Gallery Bulletin- An Obsession with Fortune: Tyche in Greek and Roman Art: Yale University, 18-33.

NAUMANN, F. 1983.
Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, Tübingen: E. Wasmuth.

OIKONOMOS, K. 1868.
Étude sur Smyrne, (çev. B.F Slaars), Smyrne (Izmir): Tatikan.

PETZL, G. 1982.
Die Inschriften von Smyrna, Teil I: Grabschriften, postume Ehrungen, Grabepigramme, Bonn: R. Habelt.

PETZL, G. 1987.
Die Inschriften von Smyrna, Teil II/1, Bonn: R. Habelt.

PICARD, C., T. MACRIDY 1921.
"Attis d'un Métrôon (?) de Cyzique", Bulletin de Correspondance Hellénique, Vol. 45, 436-470.

POLAT, G. 2019.
"Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler", MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 3/19, 154-169.

RAMSAY, W.M. 1882.
"Studies in Asia Minor", The Journal oh Hellenic Studies, Vol. 3, 1-68.

ROLLER, L.E. 2004.
Ana Tanrıça'nın İzinde, Anadolu Kybele Kültü, (Çev. B.Avunç), İstanbul: Homer Kitabevi.

SEZER, S.S. 2009.
Smyrna Hellenistik ve Roma Devri Heykeltıraşlık Eserleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

SEZER, S.S. 2019.
Smyrna Antik Kenti Heykeltıraşlık Eserleri, İstanbul: Ege Yayınları.

SHEAR, T.L. 1995.
"Bouleuterion, Metroon and the Archives at Athens", M.H. Hansen, K. Raaflaub (eds.), Studies in the Ancient Greek Polis, (157-190), Stuttgart: F.Steiner.

SOYKAL, F. 1998.
Denkmäler des Kybele-Meterkultes in Ephesos, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien.

SOYKAL-ALANYALI, F. 2004.
"Wasser und zaum als Kultobjekte im Felsheiligtum am Panayırdağ", T. Korkut (ed.), Anadolu'da Doğdu: 60. yaşında Fahri Işık'a Armağan/Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag, (701-709), İstanbul: Ege Yayınları.

SOYKAL-ALANYALI, F. 2008.
"Eine Statuengruppe von Meter mit einem Begleite im Museum von Kütahya Eine Forschung über die Paredros sowie die ländliche Verehrung der Göttin in römischen Phrygien", T. Tarhan, A. Tibet, E. Konyar (haz.), Muhibbe Darga Armağanı, (55-67), İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayınları.

ŞAHİN , I. 2012.
"Lydia'da Meter Epithetleri", I. Şahin (ed.), İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı, (213-222), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞAKAR, G. 2015.
Smyrna Terrakottaları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

ŞAKAR, G. 2019.
"Geç Osmanlı Dönemi'nde Arkeoloji ve İzmir", H. Göncü, A. Ersoy, D.S. Akar-Tanrıver (eds), Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları III, (395-407), İstanbul: Ege Yayınları.

TEKİN, O., S. ALTINOLUK 2012.
Sylloge Nummorum Graecorum, Turkey 7, The Ödemiş Museum, Istanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

TEKİN, O. 2016.
Sylloge Nummorum Graecorum, Turkey 10, The Yavuz Tatış Collection, Istanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

TERAMAN-HEPDİNÇLER, Ö. 2019.
"An Exceptional Rock-Cut Altar from Kolophon", L. Vecchio (ed.), Colofone, città della Ionia: Nuove ricerche e studi, (197-206), Paestum.

THOMAS, C.M. 2004.
"The 'Mountain Mother': The Other Anatolian Goddess at Ephesos", Labarre, (ed.), Les cultes locaux dans les mondes grec et romain. Actes du colloque de Lyon, 7-8 juin 2001, (249-262), Lyon-Paris: De Boccard.

VERMASEREN, M.J. 1987.
Corpus cultus Cybelae Attidisque 1 . Asia Minor, Leiden: Brill

YANNOULI, V, 2004.
"Les sanctuaires de Cybèle dans la ville de Samos", G. Labarre, (ed.), Les cultes locaux dans les mondes grec et romain. Actes du colloque de Lyon, (115 -128), Lyon-Paris: De Boccard.

ANTİK KAYNAKLAR

ARISTEIDES, P.A., The Complete Works, Vol. II: Orations XVII-LIII, (Çev. C.A. Behr) Leiden (1981): Brill.

PLINIUS, Naturalis Historia, http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0978.phi001.perseus-eng1:14.

STRABON, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), (Çev A. Pekman), İstanbul (1993): Arkeoloji ve Sanat Yayınları.